

ODGOJ U GAZI HUSREV-BEGOVOJ MEDRESI

Enes KARIĆ

UDK 373.5.014.521:28](497.6 Sarajevo)"1537/2017"

SAŽETAK: Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu u 2017. godini obilježava 480 godina postojanja. U ovom eseju, sačinjenom za spomenicu "Gazi Husrev-begova medresa 480 godina" autor se bavi pitanjem nastavno-naučnog programa Gazi Husrev-begove medrese i klasičnih medresa, koji konceptualno, u svom cjelovitom postavu, počiva na skladno objedinjenom obrazovnom i odgojnom aspektu. Jedinstvo obrazovnog i odgojnog plana u islamskoj obrazovnoj tradiciji počiva na ravnoteži vjere i znanja, individualnog i društvenog, onosvjetskog i ovosvjetskog. Zapravo, Gazi Husrev-begova medresa baštini onu klasičnu islamsku tradiciju učenja i učenosti u kojoj obrazovanje već samo u sebi sadrži moralnu dimenziju i orijentaciju i predstavlja duhovni proces i program ljudskog odgoja. Integrativni etički karakter islamskog obrazovanja na kojem je utemeljena Gazi Husrev-begova medresa očituje se i u nastavnom konceptu glavnog profesora koji predstavlja jamstvo autoriteta obrazovanja i odgoja. Na taj se način u klasičnom konceptu islamskog obrazovanja osigurava postizanje vrлина i vrjednota, kao najvažniji ciljeva znanja.

Ključne riječi: Gazi Husrev-begova medresa, odgoj, nastavno-naučni program, muderrisi, udžbenici

I. Božansko i ljudsko u harmoniji

Raspravu o odgoju u medresama, tim slavnim hramovima odgajanja, obrazovanja i visoke učenosti, dobro je započeti preliminarnim napomenama o islamskoj vjeri, kulturi i civilizaciji, koje su dale velike i trajne prinose čovječanstvu: obrazovne, naukovne, umjetničke i kulturne. Postojanje tih prinosa posvjedočuje se jednako i danas u živim oblicima i fenomenima velikih i raskošnih područja muslimanskih nasljeđa diljem svijeta, širom jezičkih i kultur(al)nih zona muslimanskog čovječanstva. Kako se islam javio kao *vjera* u Jednog i Jedinog Boga s jedne, i kao *povjerenje* u čovjeka i čovječanstvo s druge strane, jasno se uočava da mnogi važni sadržaji i očitovanja muslimanskih nasljeđa

na poljima kulture i civilizacije zrače jednom *atmosferom pomirenja* između Božanskih pologa čovječanstvu s jedne, i čovjekovih odgovora na njih s druge strane.

Poziv na tu ravnotežu mi jasno čujemo sa stranica Kur'āna, naime, Sveta Knjiga islama spominje, ruku pod ruku, i Božansko i čovjekovo u ostvarenju dobra. Npr. uz središnji sedmični *džuma-namāz* (ili "molitvu" petkom), spominje se i *trgovina*, prvo je umnogome čovjekov čin radi Boga, drugo je čovjekov čin radi čovjeka.¹ Baš takvim slijedom na stranicama Kur'āna raskrivamo pozive čovječanstvu da se u punoj svijesti čuva ovo ravnomjerje u revnovanju i štovanju "i Božijeg i čovjekovog", ta dva aspekta slijede i očituju se ponekada simultano, a nekada etapno. Npr. obdanica je u mjesecu Ramazanu posvećena

postu (uvjetno rečeno – Bogu!), ali u noćima Ramazana bračni se parovi mogu spolno približiti jedni drugima.² Ili, pak, radi Boga čovjek treba "dati bližnjemu pravo njegovo, i siromahu, i putniku", ali, radi ravnoteže u dobrim djelima, čovjek na sebe ne smije zaboraviti i bezobzirno "rasipnički rasipati".³ Dakako, komentatori Kur'āna pobrojali su blizu hiljadu mjesta u Kur'ānu kojima se promovira ravnoteža između dva velika zahtjeva islama, jedan razglašava "dobro Ovo-ga Svijeta",⁴ a drugi "dobro Onoga Svijeta".⁵ Darove koji su pri čovjeku, sposobnosti koje su u ljudskom biću, potrebno je ravnomjerno rasporediti: "...[o čovječe], Onaj svijet traži [a/li] ni udio svoj na Svijetu Ovom ne zaboravi!"⁶ – važna je obznana Kur'āna. Ovu usredsređenost islamskih poruka i naputaka za ravnotežom između

¹ Usp. Kur'ān, 62:9-10.

² Kur'ān, 2:187.

³ Kur'ān, 17:26.

⁴ Kur'ān, 2:201.

⁵ Kur'ān, 2:201.

⁶ Kur'ān, 28:77.

duhovnog i materijalnog, duše i tijela, Ovoga i Onoga Svijeta, Ovog i Budućeg Života zapazili su mnogi. 'Isā Nuruddīn (Frithjof Schuon) je rekao: "Islam je susret Boga kao takvog i čovjeka kao takvog".⁷ Ovo je Schuonovo tumačenje *plemenite saradnje* između Boga i čovjeka, na tu saradnju Kur'an poziva: "Ako vi Boga pomognete, i on će vas pomoći..."⁸

II. Medresanske nauke – skladan spoj obrazovanja i odgajanja

Polazeći od jedne klasične koncepcije školovanja koju je kao islamsku za svoje vrijeme, sredinom šesnaestog stoljeća, na zapažen način koncipirao i razradio Ahmed Taškoprzade,⁹ osmanski tip medresa – u skladu s kojim se razvijala i Gazi Husrev-begova (osnovana 1537.) – u svome cjelovitom postavu objedinjavao je dva aspekta, obrazovni i odgojni. Ali, ti aspekti nisu bili "fizički" niti "vremenski" odijeljeni, u načelu nisu bili međuse "etapno" uspostavljeni, ni naporedni, već skladno objedinjeni i djelovanjem istovremeni, simultani.

U svome profiliranju nastave osmanskih medresa iz zrelog doba te države (koja je svoj apogej imala za četrdeset šest godina dugog perioda vladavine Sulejmana Kanūnija, 1520.-1566., kad je osnovana i Gazi Husrev-begova medresa), Ahmed Taškoprzade je, kao odani sljedbenik Ebū Hāmida El-Gazālīja (1058. – 1111.),¹⁰ polazio od tada pretežno prihvaćenog pogleda na čovjeka za koji se smatralo da ga islam afirmira: Čovjek, muško ili žensko, po svojoj iskonskoj naravi (*fitret* – فِطْرَةٌ) nije "pokvareno" biće, čovjek na Ovaj Svijet ne dolazi kao "nepopravljiv",

"unaprijed griješan", već je biće koje treba i odgajati i obrazovati. K tome, čovjek je biće slobode, a (k)ako čovjek slobodu nekada zloupotrijebi nužno ga je dizati iz "najnižih nizina"¹¹ na razine dostojanstva koje se postižu obrazovanjem i odgojem. Ahmed Taškoprzade i pokoljenje muderisa kojem je on pripadao polazili su od važnog načela zadaće medresa: Obrazovanjem se razvijaju čovjekova znanja, odgojem se razvijaju čovjekove vrline i krijeposti. Obrazovanjem se daju odgovori na to *kako u životu?* Odgojem se daju odgovori na pitanja da li je *takvo postupanje moralno opravdano, čudoredno utemeljeno?* Te dvije strane su integrirane u jednu cjelinu u medresanskom školovanju.

Po tadašnjim obrazovnim i odgojnim pogledima u šesnaestom stoljeću, to jest u dobu kad je Gazi Husrev-begova medresa počela sa radom, isticalo se da je čovjeku za vjerovanje u Boga potrebno znanje, ukazivalo se na Kur'ansku proklamaciju: "Znaj da je Bog jedan..."¹² Ali se, jednako tako, ukazivalo da je ljudskome znanju potrebna čudoredna razbuđenost i moralna odgovornost, a ako je oboje integrirano tada se za posljednicu ima dobročinstvo ili *ihšan*.¹³ Upravo je Ahmed Taškoprzade, u svojim profiliranjima koncepta medrese, dalje razvijao već od El-Gazālīja naznačeni pristup ne samo objedinjavanja, već ravnomjernog usklađivanja obrazovanja i odgoja, *iluma* i *edeba*, *šerī'ata* i *haqiqata*, *imāna* i *islāma*... Ukratko, objedinjavali su odgovore na dva važna pitanja ljudske sudbine uopće: Pitanje *Kako živjeti?* treba dopuniti sa pitanjem: *Koja je čudoredna svrha života?* Na prvo pitanje odgovor daje obrazovanje, na drugo odgajanje.

Osmanske medrese zreloga doba, Gazi Husrev-begova medresa također,

bile su utemeljene kao praktična primjena tog harmoničnog obrazovno-odgojnog i odgojno-obrazovnog procesa. *Odgojeno obrazovanje* i *obrazovan odgoj* – to je bio ideal svih curriculumata medrese ne samo u tzv. turskoj zoni islama, već i u arapskoj, perzijskoj, indijskoj, malajo-polinežanskoj... kulturalnoj zoni islama.¹⁴

III. Usvajanje nauke kao odgajanje

Pristupajući medresanskim udžbenicima i njihovom sadržaju podsjećamo da obilje podataka i izvora kojima raspoložemo potvrđuju da se i po udžbenicima vidi kako je Gazi Husrev-begova medresa u svom nastavnom procesu kao jednom naukovnom i odgojnom procesu skladno objedinjavala "područja Božanskog" i "područja ljudskog". Konsultiramo li Vakufnamu Gazi Husrev-begove medrese koja datira od 8. januara 1537. godine, vidimo da utemeljitelj Gazi Husrev-beg određuje da se u njegovoj medresi imaju izučavati mnogi predmeti (naukovne oblasti), taj dio Gazi Husrev-begove Vakufname na arapskom glasi:

يَدْرُسُ بِهِمْ دُرُوسَ التَّفْسِيرِ وَالْحَدِيثِ
وَ الْأَحْكَامِ وَالْأَصُولِ وَالْمَعَانِي وَالنَّبِيَّانِ
وَ الْكَلَامِ وَ مِنْ سَائِرِهَا أَيضًا مَا
يَقْتَضِيهِ الْعُرْفُ وَالْمَقَامُ...

"I neka im [glavni profesor] predaje tumačenje Kur'ana (*tefsir*), islamsku tradiciju (*hadis*), islamsko pravo (*el-ahkām*), temelje vjere (*usūl*), stilistiku i retoriku (*el-me'āni ve l-bejān*), dijalektičku teologiju (*el-keḷām*), te druge predmete koje bude iziskivao običaj i mjesto".¹⁵

⁷ Usp. "Islam is the meeting between God as such and man as such". Frithjof Schuon, *Understanding Islam*, World Wisdom Books, Bloomington, Indiana, 1998., p. 1.

⁸ Kur'an, 47:7.

⁹ Ahmed Taškoprzade (1495. –1561.), osmanski učenjak i glasoviti muderis, doprinio uveliko doprinio razvijanju

nastavnih i odgojnih procesa u medresama svoga doba.

¹⁰ Ebū Hāmīd El-Gazālī (1058-1111), jedan od najvećih klasičnih islamskih učenjaka, filozofa i sufija, predavao je na slavnoj medresi poznatoj kao En-Nizāmijja.

¹¹ *Esfēle s-sāfilin*, usp. Kur'an, 95:5.

¹² Kur'an, 47:19.

¹³ Dobročinstvo ili *ihšan* u Kur'anu se

spominje nekoliko puta, npr. u 6:151.

¹⁴ O ovome šire u: Ebrahim Moosa, *What is a Madrasa?*, izd. The University of North Carolina Press, 2015.

¹⁵ Navedeno prema: *Vakufnami* o osnivanju Gazi Husrev-begove medrese, preveo Fehim Spaho, objavljena u: *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*, Sarajevo, 1932., str. XXXIII.

Prvim čitanjem ovog odlomka Vakufname pomislilo bi se da se ovdje radi o nastavno-obrazovnom procesu, te da ovim nije obuhvaćen i nastavno-odgojni proces. Međutim, to nije bilo tako. Po sadržajima udžbenika koji su korišteni u Gazi Husrev-begovoj medresi posve jasno vidimo da je predavanje, npr. predmeta tefsira bilo ukomponirano i kao obrazovanje i kao odgajanje, sve u jednom harmonično objedinjenom procesu. Napomenimo ovdje, tek preliminarno, da popularnost sufjskih tefsira u Gazi Husrev-begovoj medresi govori u prilog činjenici da je nauka tefsira izlagana i kao obrazovna i kao odgojna strana jednog te istog školjućeg procesa. I ne samo nauka tefsira.

Tradicionalni udžbenici gramatike u Gazi Husrev-begovoj medresi izlagali su gramatiku i kao strogu jezičko-analičku disciplinu, ali – s obzirom na mnoštvo u gramatičkim udžbenicima navedenih mudrih izreka, poslovice, mnemoničkih fraza, mudrih kaža, itd. – gramatika je izlagana i kao “čudoredna” disciplina, gotovo sa svake stranice tadašnjih gramatičkih udžbenika učilo se “šta valja, a šta ne valja” učiniti, uraditi. Primjer ovako “odgojno” koncipiranog gramatičkog udžbenika za medrese, iako u jednoj moderniziranoj formi, vidimo od trojice autora, Šaćira Sikirića, Muhameda Pašića i Mehmeda Handžića.¹⁶ Ovaj udžbenik izlaže posve egzaktne gramatička pravila arapskog književnog jezika, ali to najčešće čini navođenjem primjera koji su, po svojoj formi, odgojne naravi. Među stotinama takvih primjera je izreka *bi'se l-karīnu l-kezību* (بِئْسَ الْقَرِينُ الْكَذِبُ) – “Loš li je drug

laž!” Ova izreka nije donijeta samo u funkciji “egzaktne objašnjenja” riječi *bi'se* (بِئْسَ), već i kao odgojno podsjećanje¹⁷ u primjeru koji smo naveli. Ovakvih gramatičkih primjera, koji istovremeno i obrazuju i odgajaju, u gramatikama koje su se stoljećima izučavale u Gazi Husrev-begovoj medresi ima na stotine, pa i hiljade.¹⁸ Rečenō za gramatiku arapskog jezika vrijedi u potpunosti i za izlaganje klasične arapske stilistike u Gazi Husrev-begovoj medresi (ovu naučnu oblast vakif Gazi Husrev-beg izričito spominje). Prema jednom udžbeniku stilistike, onom Teufika Muftića, napisanom na tradicionalan način, mi vidimo na stotine primjera iz medresanskih disciplina: stilistike, semantike, retorike i prozodije, koji istovremeno i *obrazuju* i *odgajaju*, i to čine na nerazdvojen način. U svome djelu “Klasična arapska stilistika” (عِلْمُ الْبَلَاغَةِ: الْمَعَانِي وَالْبَيَانُ وَالْبَدِيعُ),¹⁹ koja se stoljećima predavala u Gazi Husrev-begovoj medresi, upravo je na djelu primjena ove harmonizirane *obrazovno-odgojne* i *odgojno-obrazovne* metodologije. Od više stotina sličnih mjesta, navedimo samo jedno: Kad obrađuje tzv. “polisindetske rečenice”, Teufik Muftić navodi ovaj primjer:

أَحْظَ مَعَ الدَّهْرِ إِذَا مَا حَظَا
وَأَجِرَ مَعَ الدَّهْرِ كَمَا يَجْرِي

“Koračaj s vremenom kad god ono korača, a trči s vremenom kako ono trči!”²⁰

Ova rečenica sadrži primjer za tip polisindetske rečenice, naravno. Taj primjer je na toj dionici zadovoljio *naučnu* ili *obrazovnu razinu*.

Istovremeno, navedeni primjer svojom *porukom odgaja*, jer podstiče na marljivost, na suprotstavljanje ljenstvovanju, daje nagovor na čovjekovu predanost radu u skladu s vremenom.

IV. Glavni profesor (*muderris 'ām*) – jamstvo autoriteta obrazovanja i odgoja u medresi

Harmonično jedinstvo obrazovnog i odgojnog procesa u Gazi Husrev-begovoj medresi stoljećima se revnovalo na tradicionalan način, to jedinstvo osiguravalo je predavanje mnogih nauka i naučnih disciplina na objedinjen način kako je bilo i uobičajeno u medresama, ali i u tekijama i hanikasima u Osmanskom carstvu. K tome, harmonično jedinstvo ta dva aspekta unutar školskog procesa osiguravano je formalnim postojanjem glavnog profesora (*muderrisi 'ām* – مُدَرِّسٌ عَامٌ), koji je imao svoga pomoćnika (*mu'īd* – مُعِيَدٌ) ili više njih, ali i – kako ćemo još vidjeti – upotrebom općepriznatih udžbenika koji su izdržali mnogolike kušnje vremena, zapravo su vremenom bili potvrđeni i opečaćeni. Jedan profesor ili *glavni profesor* s jedne, i priznati udžbenici, s druge strane, ta dva aspekta postala su dvije institucije, uspostavljene su kao dva snažna jamstva da se u medresanskim dershanama osigura i zaštititi jedinstvo obrazovnog i odgojnog procesa. Jer, glavni profesor je gotovo stalno boravio sa učenicima (studentima), na njih je odgojno djelovao, život u tradicionalnim medresama bio je internatski, časovi su se održavali i prije i poslije podneva, u određenim danima se, u večernjim

¹⁶ Usp. Šaćir Sikirić, Muhamed Pašić i Mehmed Handžić, *Gramatika arapskog jezika za niže razrede medresa i srednjih škola*, izdanje Vakufske direkcije, Sarajevo 1936. (Ovaj udžbenik je zadovoljio kriterije naučne “egzaktnosti”, ali i kriterije čudoredne pedagogije i islamskog odgoja. Udžbenik obiluje savjetima, mudrim kažama, poslovicama... Udžbenik sadrži i gramatiku, a kroz izlaganje gramatičkih lekcija izlažu se, istovremeno i punovažno, odgojna

područja značajna za čudoredno odrađivanje učenika i studenata.)

¹⁷ Šaćir Sikirić, Muhamed Pašić i Mehmed Handžić, *Gramatika arapskog jezika za niže razrede medresa i srednjih škola*, isto, str. 167.

¹⁸ U potvrdu ovih navoda upućujemo na sljedeća dva djela: Teufik Muftić, *Gramatika arapskog jezika*, El-Kalem, Sarajevo, 1998., Mustafa Jahić, *Arapska gramatika u djelu al-Farwā'id al-'abdiyya Mustafa Ejubovića*, izd. Gazi

Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2007. (Mnoštvo je gramatika arapskog jezika napisano i objavljeno u Bosni i Hercegovini i na Balkanu. One su još uvijek komponirane na tragu medresanske tradicije u izlaganju te naučne discipline kao *obrazovne* i *odgojne*)

¹⁹ Usp. Teufik Muftić, *Klasična arapska stilistika* (عِلْمُ الْبَلَاغَةِ: الْمَعَانِي وَالْبَيَانُ وَالْبَدِيعُ), izd. El-Kalem, Sarajevo, 1995.

²⁰ Teufik Muftić, *Klasična arapska stilistika*, isto, str. 72.

satima, održavao zikir,²¹ nakon kojeg bi glavni profesor govorio o unutar-njim značenjima vjere, dobročinstva, kreposti, čestitosti, itd.

Za “glavnog profesora” u svojoj *Vakufnami* Gazi Husrev-beg traži da bude “učen, vrijedan/krepostan, savršen” (*‘ālim, fādil, kāmīl* – كَامِلٌ، فَاضِلٌ، عَالِمٌ), po tome se vidi da se i ovdje jasno ukazuje na *učenost* s jedne, i na odgoj, *vrlinu* i *krijepost*, s druge strane – oboje je skladno morao objedinjavati taj “glavni profesor”. Ovome ćemo se još vratiti u ovom eseju.

Imamo obilje dokaza da je nastava u medresama izvođena ne po predmetima, već po priznatim udžbenicima, a priznate udžbenike uvodio je u nastavu i izlagao na predavanjima glavni profesor ili *muderrisi ‘am*.

Kako je u svojim istraživanjima pokazao Ismet Kasumović (1948.–1995.), u medresama se (kao i u tadašnjim posestrimama medrese, tekijama i hanikasima, i sl.) izučavao određeni udžbenik *tefsira*, odnosno komentar Kur’ana (najčešće onaj El-Bejdāvija),²² zatim se izučavala islamska tradicija ili Poslanička tradicija, te, kao što kaže Kasumović, izučavala su se još i “različita tesavvufska djela kao što je *Ihyā’u ‘ulūmiddīn* (Obnova vjerskih znanosti) od Gazalija, *Fusūsu l-ḥikam* Ibn-Arabija²³ sa komentarima Bali-efendije Sofijalija,²⁴ *Awārifu l-ma‘ārif* (Stupnjevi spoznaja) od Suhraverdija²⁵ itd. To je ustvari bila osnovna

literatura halvetija [Gazi Husrev-beg je pripadao ovom derviškom redu, nap. E. K.] kao i brojnih drugih derviških redova kod nas.”²⁶

Nema potrebe posebno spominjati da su ova tri djela (*Ihja’u ‘ulūmiddīn*, *Fusūsu l-ḥikem*, *Awārifu l-me‘ārif*) bila, u funkciji udžbenika, integralno i intenzivno korištena u tradicionalnim bosanskim medresama.²⁷ Hamdija Kreševljaković i Derviš M. Korkut u svojim istraživanjima ukazuju na “nastavnu osnovu” u medresama, oni kažu:

“Nastavna je osnova [u tradicionalnim bosanskim medresama] bila svuda jedna te ista, a učilo se iz rukopisnih knjiga sve do polovice XIX stoljeća. Pojedini učenici bavili su se i prepisivanjem knjiga.”²⁸

Koje su to “rukopisne knjige” bile posrijedi doznajemo iz fondova tradicionalnih biblioteka, kakva je npr. Gazi Husrev-begova. Uvid u kataloge tih biblioteka potvrđuje pravilo da su udžbenici obuhvatali i obrazovnu i odgojnu dimenziju. Iz vakufnama medresā koje su stoljećima djelovale na Balkanu vidi se da su tim medresama bili darivani udžbenici najvišeg ranga. Gliša Elezović (1879.–1960.) u svojoj studiji *Turski spomenici u Skoplju*,²⁹ donosi detaljan opis (i vjeran prijevod) jednog iznimno važnog dokumenta, naime Isa-begove *vakufname*, kojom se utemeljuju Isa-begove zadužbine u Skoplju. Tu se

pobrajaju mnogi udžbenici korišteni u ovoj nastavnoj osnovi u medresama, pa i u Gazi Husrev-begovoj medresi. Važno je istaći da su ti udžbenici imali dvostruku reputaciju: pisali su ih slavni autoriteti klasičnog perioda islamskog odgoja i obrazovanja, k tome, ti udžbenici su i sami postali slavni. Na stranicama koje slijede spomenućemo mnoge koji su u odgojne i obrazovne svrhe izučavani u Gazi Husrev-begovoj medresi.

Vratimo li se ulozi glavnog profesora u Gazi Husrev-begovoj medresi, podsjećamo da njezin vakif postavljao vrlo stroge uvjete za onoga ko treba da se postavi na taj visoki položaj. O tome se u *Vakufnami* doslovno kaže:

وَأَنْ يَكُونَ فِي الْمَدْرَسَةِ ... مِنْ بَيْنِ الْعِبَادِ عَالِمٌ فَاضِلٌ كَامِلٌ
كَاشَفَ أَسْتَارِ الْحَقَائِقِ جَامِعٌ بِالْفُرُوعِ
وَ الْأُصُولِ حَاوِيٌ بِالْمَعْقُولِ وَ الْمُنْقُولِ...

“Neka se namjesti/postavi u medresi... između Božijih robova čovjek učen, spreman, vrijedan, savršen/iskusan, koji predavanjem i pisanjem diže zastore istina, koji je u sebi sakupio grane i temelje, koji obuhvata spekulativne i tradicionalne znanosti...”³⁰

Tri riječi, to jest *‘ālim, fādil, kāmīl* na ovom mjestu u *Vakufnami* pozajmljene su iz odgojnih lekcija iz tada slavni medresanskih udžbenika. Uz

²¹ Zikir ili “spominjanje Boga”, obred koji se povezuje sa duhovnom praksom derviša i tarikata, izvođen je ne samo u Gazi Husrev-begovoj medresi, već i u lokalnim medresama u Bosni i Hercegovini. Dževdet Šošić u svojoj knjizi *Islamska pedagoška misao i praksa Derviš-ef. Spahića*, Travnik 2015., str. 113. kaže: “U noćnim satima poslije jacije-namaza u deršani [Medrese u Pojsku kod Zenice] je bila organizirana muzakera [ponavljanje gradiva]... Jacija-namaz se klanjala sat i pol po akšamu. Zikir se praktikovao uoči petka i ponedjeljka iza jacije-namaza. Isti je predvodio Derviš-ef. [Spahić] onako kako je to naslijedio od Asim-ef. Korkuta. Zikir se izvodio prema praksi Nakšibendijskog tarikata – hafij zikir. Derviš-ef. [Spahić] bi započinjao učenje, zikir i

dove a prisutni bi ih u sebi ponavljali.”
²² El-Bejdāvi, ‘Abdullāh ibn ‘Umer El-Bajdāvi (umro 1286), napisao je komentar Kur’ana *Enwāru t-Tanzīl wa Asrāru t-ta’wīl*, koji je, zapravo siže Ez-Zamaḥšerijeva (umro 1144) komentara *El-Kešāf*. Naravno, El-Bejdāvi je u svome komentaru izbjegao mu’tezilijska tumačenja Ez-Zamaḥšerija i podvrgao ih svojoj kritici.
²³ Muhjuddīn Ibn ‘Arabī (umro 1240), veliki mistički pisac, autor mnogih mističkih djela.
²⁴ Sofijālī Bālī Efendi (umro 1553) u Sofiji, znamenit kao komentator djela Ibn ‘Arabija.
²⁵ Ebū Hafs ‘Umer Suhraverdi (1144–1234), porijeklom iz Irana, bio je utjecajan mistički autor.
²⁶ Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske*

uprave, izd. Islamski kulturni centar, Mostar, 1999.. str. 165–166.

²⁷ I tekije i hanikasi u tradicionalnoj Bosni imali su zadaću da, uz nastavu i predavanje, svojim članovima (koji su ujedno bili članovi i nekog derviškog reda ili *tarikata*) ponude posebne praktične vrste odgoja, neku vrstu inicijacije koja je dolazila od šejha koji je bio učen, ugledan, poznat po svome bavljenju duhovnim naukama islama.

²⁸ Kreševljaković H. i Korkut D. M., *Travnik u prošlosti 1464–1878*. (Naročito kao glavni grad Bosne 1699–1850), Zavičajni muzej Travnik, Travnik, 1961., str. 88.

²⁹ Knjiga Gliše Elezovića *Turski spomenici u Skoplju* izišla je 1925. u Skoplju (prvi svezak), zatim 1929. i 1930. (drugi i treći svezak).

³⁰ Vakufnama Gazi Husrev-begove medrese, isto, str. XXXIII.

znanje ili *'ilm* ide vrjednota ili *fadl*, a objedinjavanje toga dvoga vodi ka savršenstvu ili *kemālu*.

V. Znameniti muderrisi i znameniti udžbenici

Da bi se sačuvalo jedinstvo obrazovanja i odgoja u nastavnom procesu u Gazi Husrev-begovoj medresi, prelaženje gradiva nije se odvijalo *po predmetima*, već uglavnom *po znamenitim udžbenicima* iz ovih u *Vakufnami* nabrojanih oblasti ili predmeta.

Dokaz ovome imamo u opisu nastave u Gazi Husrev-begovoj medresi iz pera jednog od direktora (tj. glavnih profesora) ove škole, Dizdara Muhameda Emina (1882-1939).³¹ On je pripadao toj davnoj generaciji koja je zapamtila nastavno-odgojni proces u Gazi Husrev-begovoj medresi, te je važno poslušati ga kad kaže:

“Gazi Husrevbegova medresa u Sarajevu bez sumnje je po svom glasu bila prva na zapadnoj strani Balkanskoga poluostrva i nije mnogo zaostajala za medresama Edrene u mnogom pogledu. (...)

Red nastavnih predmeta bio je stalan, a predmeti su nosili ime stalnog udžbenika (istakao E.K.), po kome se taj predmet izučavao. Vrijeme, koje bi se utrošilo u jedan predmet [jedan udžbenik] nije bilo vazda ni svuda jednako, to je zavisilo od muderisa medrese, broja i sposobnosti njegovih učenika, nekad se za jedan predmet potrošila jedna godina a nekad i više, pa čak i cijele dvije godine.

Muderis je počinjao sa novo-došljacima, koji se broje u jednu skupinu, iz početka pa išao dalje obrađujući redom sve gradivo pojedinih grana, po stalno određenim udžbenicima. Kroz 4-5 godina prošao bi on tako početni (uži) dio srednjeg stupnja (3-4 udžbenika iz oblikoslovlja i sintakse arapskog jezika, po jedan do dva udžbenika iz vjeronauke i to odsjek o vjerovanju, poslovanju i čudorednosti, pa bi onda prešao

u viši dio srednjeg stupnja koji bi opet kroz 4-6 godina prošao svršavajući tu propisane udžbenike (sve što se učilo u nižem dijelu srednjeg stupnja samo opširnije i još k tomu 1-2 udžbenika iz logike) a za tim bi prešao u viši stupanj, gdje se učilo tumačenje Kur'ana (tefsir) i hadisa, o izvorima šerijatskog prava (usuli fikh), te nauka o vjerovanju (ilmi-kelam) i hikmet,³² i td.”³³

Zašto se u odgojno-obrazovnom, to jest u obrazovno-odgojnom, procesu u Gazi Husrev-begovoj medresi koriste udžbenici koji su ustaljeni? Odgovor na ovo pitanje nahodi se u samoj naravi tih udžbenika na koje općenito ukazuje Dizdar Muhamed Emin. Naime, ti su udžbenici sadržavali jednu jedinstvenu islamsku nauku izloženu u svim njezinim važnim odgojnim i obrazovnim granama. Na važnost udžbenika i nastave po udžbenicima u medresama (pa time i u Gazi Husrev-begovoj medresi) skreće pažnju i Ismet Kasumović:

“U skladu sa ustaljenom praksom u osmanskim medresama i u medresama Bosanskog ejaleta nastava je izvođena na tradicionalni medresanski način uspostavljen još u Nizamiji, a donekle modificiran u skladu sa potrebama Carstva i sklonostima muderrisa koji su bili nosioci obrazovnog procesa. Učenici u ovim školama nisu bili posebno raspoređeni u godišta ili razrede, nego su radili u halkama (kružocima) što je u prvom periodu, do kraja XVI stoljeća dok su ove institucije bile iznad u to vrijeme postojećih zapadnih školskih institucija, bilo u funkciji napretka i razvoja Carstva kao što je omogućavalo brže i efikasnije obrazovanje talentima, budući da se iz halke u halku *prelazilo neposredno po savladivanju određenog udžbenika* (istakao E.K.). Prema tome, u medresama nije bilo strogo određeno vrijeme pohađanja cjelokupne nastave, nego je to, uglavnom, kao i u mektebu,

zavisilo od individualnih sposobnosti i zalaganja samog učenika. U medresama nižeg stupnja najčešće je jedan muderris (profesor) predavao sve predmete, a njegov pomoćnik, kalfa, bi držao vježbe i ponavljao učenicima pređeno gradivo. Kao i u mektebima, i ovdje su predavanja održavana u dershani, predavaonici gdje su učenici sjedili u više halki radeći paralelno. Predmeti su bili slični u svim medresama istog ranga, a razlike su bile samo u izboru muderrisa *koji je odabirao određeni udžbenik* (istakao E. K.) po kome je predmet i dobijao naziv.”³⁴

Udžbenici koji su najfrekventnije korišteni u Gazi Husrev-begovoj medresi su: El-Bejdāvijev *Envāru t-tenzīl*, El-Gazālījev *Ihja' u 'ulūmi d-dīn*, El-Māverdijev *Edebu d-dunjā ve d-dīn*, zatim *Munjetu l-musallī ve gunjetu l-mubtedī* – مُنْبِئَةُ الْمُصَلِّيِّ وَ عُقْبَةُ الْمُتَبَدِّيِّ – (*Želja klanjača i potrebe početnika*) od Muhammeda ibn 'Alīja El-Kāšgarīja. Ovo El-Kāšgarījevo djelo je u različitim vremenima predavano i kroz komentare Ibrāhīma El-Halebīja, komentar se općenito zvao *Halebīja*. Može se kazati da je *Halebīja* jedan od najpopularnijih udžbenika koji se stoljećima pomno izučavao u tradicionalnim medresama u Bosni.

Istaknuti *ālim* i kulturni historičar hfz. Mahmud Traljić (1918-2002) daje važno svjedočanstvo o udžbenicima po kojima se predavalo na tzv. Višem tečaju Gazi Husrev-begove medrese ili na “Alījji” (عَالِيَّة) koja je počela s radom akademske 1931. godine. Hfz. Mahmud Traljić spominje da su se predavali sljedeći predmeti (to jest tradicionalni udžbenici): Tefsir: *Medāriku t-tenzīl ve hakā'iku t-te'vīl* (مَدَارِكُ التَّنْزِيلِ وَ حَقَائِقُ التَّأْوِيلِ) od Ebū l-Berekāta Hāfīzuddīna 'Abdullāha ibn Ahmeda En-Nesefīja (umro 1302); 'Akā'id: Komentar od Kādi Mīr Husejna ibn Mu'inuddīna El-Mī'badīja El-Husejnjīja (umro 1505.) na djelo *Hidājetu l-bikmah* (هِدَايَةُ الْحِكْمَةِ) od Esīruddīna Mufeddala ibn 'Umera

³¹ Usp. Dizdar Muhamed Emin, *Gazi Husrevbegova medresa*, objav. u: *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice*,

Sarajevo, 1932., str. 46-57.

³² Pod riječju *hikmet* (حِكْمَةٌ) ovdje se misli na filozofiju.

³³ Dizdar Muhamed Emin, isto, str. 48-49.

³⁴ Kasumović, isto, str. 153-154.

El-Abharija (umro 1265); Fikh: *El-Hidājah* (الْهِدَايَةُ) od Burhānuddina ‘Alija ibn Ebī Bekra El-Marginānija (umro 1197). Mahmud Traljić spominje da se etika ili ahlāk (أَخْلَاقٌ) predavao po udžbeniku *Edebu d-dunjā ve d-dīn* (أَدَبُ الدُّنْيَا وَالْدِّينِ) koji je napisao spomenuti Ebū l-Hasan ‘Alī ibn Muhammed El-Māverdi (umro 1058.).³⁵ Svi ovi udžbenici, sva ova djela, svoje predmete i teme izlažu i na *odgojnoj* i na *obrazovnoj* ravni.

Dakako, sve od kraja šesnaestog stoljeća u Gazi Husrev-begovoj medresi se – u naglašeno odgojne svrhe – koristi i djelo *Muhammedov Put (et-Tarikatu el-muhammedijeh – al-ṭarīqatü’l-muḥammedijeh)* od Imama Bergivija. Ovome treba dodati i udžbenik *Ta’limu l-mute’allim* (تَعْلِيمُ الْمُتَعَلِّمِ) od Burhānuddina Ez-Zernudžija (umro 1223.). Ovo slavno Ez-Zernudžijevo djelo je, tematski, prevalentno s područja pedagogije, a prevedeno je na bosanski prije nekih dvije stotine godina, pismom zvanim *arebica* (arapska slova a bosanski jezik).³⁶

Autori ovih znamenitih djela i sami su bili muderrisi i profesori u priznatim medresama svoga doba. Njihovo pisanje udžbenika posljedica je velikih iskustava u nastavi, u oba njezina glavna aspekta, odgajanju i obrazovanju.

Gazi Husrev-begova medresa je za svojih gotovo pet stoljeća imala plejadu ljudi koji su na skladan način objedinjavali tradicionalni nauk islama, sa odgojnom i obrazovnom komponentom. Kasim Dobrača smatra da je upravo Mehmed Handžić bio jedan takav učenjak, koji je uvijek izlagao *jednu islamsku nauku kao cjelinu*:

“Pri proučavanju islamske nauke Handžić se služio metodom Kur’ana i hadisa, tj. proučavao je sve grane islamske nauke kao jednu cjelinu, kao jednu nauku, koja zajedno sa svim svojim dijelovima čini vjeru islam. To

je ujedno metoda i stare islamske škole iz prvih stoljeća islamske prosvjete, kada se sve što spada u islam, sva njegova pravila i načela, odnosila se ona na vjerovanje ili na društveni život i ćudoređe, smatrala jedinstvenom naukom – naukom islama.”³⁷

VI. Razbuđivanje svijesti o krjeposnom življenju, o vrlinama i vrjednotama

Sve spomenute udžbenike, kao i one ovdje nespomenute, prožimao je jedinstven duhovno-odgojni tonalitet. U Gazi Husrev-begovoj medresi, kao i u drugim medresama njezina vremena te u bosanskohercegovačkim tekijama i hanikasima često su se izučavali kratki traktati i poglavlja o raznovrsnim odgojnim “discipliniranjima ljudskog bića”, npr. traktat o šutnji (*samt – صَمْتُ*), prijateljstvu (*sadākah – صَدَاقَةٌ*), skromnosti, skrušenosti (*tedarru’ – تَضَرُّعٌ*), siromaštvu kao krijeposti (*fakr – فَقْرٌ*), stidu (*hijā’ – حِيَاءٌ*), plemenitosti (*ke-rem – كَرَمٌ*), itd. itd.

U središtu odgojnoga procesa bilo je El-Gazālijevo djelo *Ihājū ‘ulūmi d-dīn*, usljed svoga integrativnog pristupa spram islamskog nasljeđa prije El-Gazālija. Važno je ovdje kazati sljedeće: El-Gazāli (kao uostalom i El-Maverdi, El-Bejdavi, En-Nesefi) te svi naprijed spomenuti autori(teti), bili su integrativni u svojim pristupima islamskom odgojnom i obrazovnom nasljeđu. Oni nisu sebi savremene naraštaje muslimana svadali sa bilo čime iz akumuliranog islamskog nasljeđa, već su iz njega uzimali pouke. U svojim su raspravama izlagali naučne, obrazovne i odgojne discipline na način priopćavanja “moralno osviješćenih znanja”. Teme: odvažnost, čestitost, uljudnost, urednost, marljivost, odanost, istinoljubivost, iskrenost, poštenje, skrušenost, disciplina govora,

kontroliranje strasti, čuvanje od poštosti grijeha, bdijenje nad bolestima duše, svladavanje egoizma, duhovna borba protiv zavidnosti, briga o svo- me dostojanstvu, itd. itd, sve su to bile medresanske lekcije ili nastavne jedinice na časovima koji su se odvijali čitanjem stoljećima provjerenih i potvrđenih udžbenika i uzimanjem pouka iz života znamenitih ljudi, prije svega Božijih poslanika, potom njihovih savremenika i pokoljenja koja su uslijedila.

Proučavanjem života ovih uzornih ljudi postizalo se i valjano znanje o povijesti ljudskoga roda, o iskusejima i tome kako ih podnijeti. Imamo li u vidu da su ovi udžbenici iz odgojnih disciplina bili pisani na arapskom, turskom i perzijskom jeziku – njihovim čitanjem postizalo se itekako mnogo i na planu obrazovanja u poznavanju tih jezika.³⁸ Praktički, cjelokupna povijest islama u ovim je udžbenicima predstavljena kroz kratke priče, anegdote, crtice, hikaje, poslovice, stihove... Velike ličnosti su opisivane kroz životne primjere, i nazivane po *moralnoj* osobini po kojoj su ih priznali ili prepoznali. Npr. *El-Fārūk* (Luči istinu od neistine) je općenito prihvaćen naziv za drugog halifu Omera, *Es-Siddik* (Koji priznaje istinu) naziv je za prvog halifu Ebū Bekra, itd. itd. Dakako, postoje i traktati i risale koje su pisane s ciljem predstavljanja negativnih ličnosti i njihovih osobina, npr. *Es-Seffāh* (Krvolok) jeste priimenak davan vladarima silnicima i zulumčarima, itd.

Svršenici Gazi Husrev-begove medrese stoljećima su širili odgojne vrjednote u sredinama, mjestima i institucijama gdje su radili i djelovali. Tek nam predstoje istraživanja i objavljivanja njihovih biografija, kao i istraživanja njihova djela i djelovanja, sve to na temelju još uvijek raspoloživih arhiva i dokumenata koje nije uništio zub vremena.

³⁵ Traljić, Mahmud, “*Alījija*” – Viši stupanj Gazi Husrevbegove medrese, objav. u: *Iz kulturne historije Bošnjaka*, Travnik, 1999., str. 158-159.

³⁶ Profesor Nijaz Šukrić objavio je ovo djelo na bosanskom prije više od trideset godina. Usporedi njegov rad: *Jedan stari*

srpskohrvatski rukopisni prevod udžbenika pedagogije u našim medresama, Zbornik radova Islamskog teološkog fakulteta, broj 1., Sarajevo, 1982., str. 113-174.

³⁷ Kasim Dobrača, *Handžić kao vjerski učenjak*, objavljeno u časopisu *El-Hidaje* br.

2-3. (19. IX 1944.), Sarajevo, 1944., str. 53. i dalje.

³⁸ *El-Elsinetu s-selāsetu* (الْأَلْسِنَةُ السَّلَاسَةُ) je ustaljeni termin za tri tada glavna jezika islamskog odgoja i obrazovanja (arapski, turski i perzijski).

VII. Odgojni proces u Gazi Husrev-begovoj medresi u dvadesetom stoljeću

Sa prvim desetljećima dvadesetog stoljeća nastavni proces u Gazi Husrev-begovoj medresi biva podvrgnut promjenama i reformama, uvođenje predmetne nastave bila je prekretnica u savremenoj povijesti te škole. S druge strane, Gazi Husrev-begova medresa, kao i sve tada postojeće medrese u Bosni i Hercegovini, našle su se u vremenima posebnog natjecanja za svoj utjecaj i reputaciju u posve novim društvenim, kulturnim, civilizacijskim i političkim okolnostima. U ovim vremenskim etapama otvaraju se intenzivno i mnoge druge škole, državnog ili građanskog tipa. Ako se može reći da je u doba Austro-Ugarske monarhije Gazi Husrev-begova medresa ostala, manje ili više, netaknuta reformama, to se ne može reći za period od 1918. godine do kraja perioda socijalističke Jugoslavije (1992. godine). O ovome se govori i u drugim cjelinama ove monografije.

Vratimo li se temi odgoja, predmet ahlāk u Gazi Husrev-begovoj medresi između dva svjetska rata naovamo postaje zasebna nastavna oblast u koju se sada alociraju gotovo svi sektori naučavanja o odgoju i ćudoređju, koji su prethodnih vremena bili disperzirani u različitim temama koje su se obrađivale u vrijeme dugih epoha "nastave po udžbenicima".

K tome, prateći profiliranje nastavnih planova i programa unutar "modernog curriculuma", i sam ahlāk je sve više poprimao oblike "islamske moralke" u modernom smislu, njegovo gradivo je sve više izlagano "evropskim" ili "evropeizirajućim" pojmovnim instrumentarijem. Po prvi put u povijesti odgoja u Gazi Husrev-begovoj medresi teme iz ahlāka ili "islamske moralke" izlažu se uz pomoć savremenih evropskih teorija o odgoju. Ovu temu, svakako, treba posebno obraditi.

Ovakvo profiliranje ahlāka, kao i alociranje odgojnih tema i cjelina u njega, nipošto ne znači da su drugi

medresanski predmeti (akāid, tefsīr, hadis, fikh...) bili posve ispražnjeni od odgojnih tema i sadržaja, već znači prije svega to da su se i ti nastavni predmeti morali, metodološki i programski, modernizirati u pravcu ekonomičnog izlaganja sebi svojstvene građe po temama koje zahtijeva savremeni školski ili nastavni proces u skladu sa novim tipom medrese.

Recimo na kraju da je odgoj u školama u dvadeset i prvom stoljeću najvažnije pitanje koje kuca na vrata sveobuhvatne reforme savremenog školstva. Tehnika ne odgaja, mašina ne haje za moral, eksploatiranje prirodnih resursa sve intenzivnije razjaruju nezasićenost savremenog čovjeka. Obrazovanje i odgajanje u savremenom školstvu moraće se suočiti sa tim pitanjima. Na njih se odgovori još ne znaju. Traženje odgovora na pitanja koja će vrijeme dvadeset i prvog stoljeća postaviti nastavnom i odgojnom programu u Gazi Husrev-begovoj medresi neće se moći zaobići.

الموجز

التربية في مدرسة الغازي خسرويك الثانوية الإسلامية

أنس كاريتش

تحتفل مدرسة الغازي خسرويك الثانوية الإسلامية في سرايفو في عام ٧١٠٢ بالذكرى السنوية الثمانين بعد الأربعين على تأسيسها، وبهذه المناسبة تصدر المدرسة نشرة تذكارية تتضمن هذا المقال الذي يتناول فيه الكاتب البرنامج التدريسي العلمي لمدرسة الغازي خسرويك والمدارس الثانوية الإسلامية التقليدية، والذي يقوم بمجمعه على الجانب التعليمي والتربوي الموحد بانسجام. إن وحدة المنهاج التعليمي والتربوي في التراث التعليمي الإسلامي تستند إلى التوازن بين الدين والمعرفة، والفردية والاجتماعية، والأخروي والديني. وفي الحقيقة فإن مدرسة الغازي خسرويك تحافظ على التراث الإسلامي التقليدي في التعليم والتعلم الذي يتضمن التعليم فيه بعدا وتوجها تربويا، ويمثل عملية وبرنامجا روحيا لتربية الإنسان. إن السمة الخلقية الجامعة للتعليم الإسلامي التي تقوم عليها مدرسة الغازي خسرويك الثانوية الإسلامية تتجلى في المفهوم التدريسي "الأستاذ الرئيس" الذي يمثل ضمانا للمرجعية التعليمية والتربوية. وبهذه الطريقة يضمن المفهوم التقليدي للتعليم الإسلامي تحقيق الفضائل والقيم باعتبارها أسمى أهداف المعرفة.

الكلمات الرئيسية: مدرسة الغازي خسرويك الثانوية الإسلامية، التربية، البرنامج التدريسي العلمي، المدرسون، الكتب المدرسية.

Summary

THE UPBRINGING OF YOUTH
IN THE GAZI HUSREV BEY MADRASA

Enes Karić

The Gazi Husrev Bey Madrasa is marking its 480th jubilee in 2017. In this essay, composed for the commemorative volume "Gazi Husrev Bey Madrasa 480 Years", the author deals with the question of the curriculum of the Gazi Husrev Bey Madrasa and of classical madrasas, which is conceptually, in its entire setup, founded on a harmonious integration of educational and pedagogic aspects. The unity of educational and pedagogic plans in Islamic educational tradition is founded on a balance of belief and knowledge, the individual and the social, the otherworldly and the worldly. In fact, the Gazi Husrev Bey Madrasa keeps the classical Islamic tradition of learning and scholarliness in which education in itself contains a moral dimension and orientation, and represents a spiritual process and programme of human upbringing. The integrative ethical character of education which the Gazi Husrev Bey Madrasa is founded on, is also exhibited in the educative concept of the chief professor which represents the guarantee of the authority of education and upbringing. Thus, the acquisition of qualities and values, as the most important goals of knowledge, is secured within the classical concept of Islamic education.

Key words: Gazi Husrev Bey Madrasa, upbringing, curriculum, Mudarrises, text-books